УДК 347.133.24

О. М. КРАВЕЦЬ,
викладач кафедри цивільного і екологічного права
Херсонського юридичного інституту
Харківського національного університету внутрішніх справа

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ «РОЗІРВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ»

Шляхом аналізу нормативних джерел та наукових досліджень учених-правознавців розглянуто недоліки порядку розірвання договору в цивільному праві України. На такій основі запропоновано авторське рішення розроблення шляхів покращення даного процесу.

КРАВЕЦ О. М. К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ «РАСТОРЖЕНИЕ ЦИВИЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРА»
Путем анализа нормативных документов и научных исследований ученых-правоведов рассмотрены недостатки порядка расторжения договора в гражданском праве Украины, выявляемые в теоретических исследованиях и практической деятельности. На таком основании предложено авторское решение разработки путей улучшения этого процесса.

KRAVETS O. TO THE PROBLEM ABOUT THE NOTION «TERMINATION OF A CIVIL CONTRACT»
Disadvantages of the order of contract termination in civil law of Ukraine which are considered through the analysis of documents and researches of scientists in a law sphere. On this basis an author's view of elaboration the ways for improving this process is offered.

Розірвання договору становить собою дуже важливий момент у цивільних правовідносинах. Адже від того, з яких причин та за яких умов він розривається, залежить подальша доля вказаних відносин. Так, правовідносини між сторонами або просто припиняються, або ж трансформуються в інші, наприклад, коли сторони відповідно до ч. 4 ст. 653 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) вимагають повернення того, що було виконане ними за зобов'язаннями після розірвання договору [1].

Сучасне цивільне законодавство має велику кількість прогалин і неточностей, зокрема й у регулюванні процесу розірвання договорів у цивільних правовідносинах. Проблему теоретичного висвітлення особливостей розірвання договорів у цивільному праві України досліджували вітчизняні правознавці В. В. Луць, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва, тощо.

Мета статті – з'ясувати недоліки порядку розірвання договору в цивільному праві України на основі аналізу нормативних джерел і думок учених-правознавців та сформулювати шляхи вирішення проблем і усунення недоліків.

Цивільне право тісно пов'язане з господарським правом. Як зазначає А. Й. Міллер, господарський договір є різновидом цивільно-правового договору [2, с. 622]. Виходячи із вищезазначеного, на нашу думку, доцільно порівняти законодавчий механізм розірвання договору в цивільних і господарських правовідносинах.

Загальні засади цивільного законодавства закріплено у ст. 3 ЦК України. Серед цих засад, на нашу думку, в аспекті розірвання договору слід звернути увагу насамперед на такі: свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу [1].

На деякі з недоліків процесу розірвання договору за ЦК України вказує В. Карпенчук. Зокрема він зазначає про відсутність законодавчого визначення понять «зміна договору» та «розірвання договору». Стаття 651 ЦК України передбачає однакові підстави для розірвання або зміни договору. Але дані поняття неоднакові і ототожнювати їх не можна, тому що вони мають різні значення та наслідки. Відповідно до п. 2 ст. 604 та ч. 1 ст. 626 ЦК України під «розірванням договору» В. Карпенчук розглядає одну з підстав для припинення зобов'язань, які виникли з договору. Ми погоджуємося із зазначеною думкою. Розірвання договору стає актуальним тоді, коли подальше існування відповідних правовідносин, навіть зі змінами в змісті договору, неможливе чи недоцільне.

Наступна проблема, на думку В. Карпенчука,

© Кравець О. М., 2010

полягає в тому, що законодавство чітко не визначає момент, з якого договір вважається розірваним: з моменту волевиявлення у вигляді заяви, дій чи з часу повідомлення іншої сторони про розірвання договору. Для цього обов'язковим він вважає те, щоб інша сторона принаймні знала про розірвання.

У зв'язку з цим потребує врегулювання такий момент, як повідомлення іншої сторони про розірвання чи зміну договору. Він пропонує два варіанти вирішення даної проблеми:

1) закріпити за кожним договором певний строк, у який сторони мають домовитись;

2) передбачити односторонню відмову, про яку сторони повинні повідомити завчасно [3].

Із такою думкою погоджується законодавець. Так, відповідно до ч. 3 ст. 188 Господарського кодексу України (далі – ГК України) сторона договору, яка отримала пропозицію про зміну або розірвання договору, у 20-денний строк після одержання пропозиції повідомляє другу сторону про результати її розгляду [4]. Щоправда, вказана дія стосується саме відповіді на пропозицію про розірвання договору.

Як зазначає В. Карпенчук, проблемою при розірванні договору також є відкликання односторонньої відмови під час повідомлення про розірвання чи зміну договору. Суть цього питання полягає у тому, що сторона, котру повідомлено про зміну чи розірвання договору, може зробити певні кроки для мінімалізації втрати свого майна, які після повернення відмови можуть негативно вплинути на майнове становище особи. Тому В. Карпенчук пропонує вирішити дане питання шляхом обмеження можливості відкликати повідомлення про односторонню відмову від договору з моменту, коли вона буде доведена до іншої сторони, якщо закон чи договір не передбачають інше [8]. На нашу думку, цю ж саму проблему можна усунути згаданим вище способом, а саме через встановлення строку попередження про майбутню відмову від договору. За цей час інша сторона матиме змогу уточнити або з'ясувати причини завчасного припинення договору.

Шляхом аналізу діючого ЦК України, а саме статей 640–645 та 654, можна виділити спільні моменти в укладенні та розірванні договорів, тісний зв'язок цих процесів. Як зазначено у ст. 654 ЦК України, зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не випливає зі звичаїв ділового обороту [1].

Оскільки в діючому ЦК України відсутній загальний порядок розірвання цивільно-правових договорів, зокрема й щодо порядку повідомлення про розірвання договору, то вважаємо за можливе застосовувати порядок, встановлений для пропозиції укласти договір – оферти (ст. 641) та прийняття такої пропозиції – акцепту (ст. 642).

Слід зазначити, що вчинення однією зі сторін істотного порушення умов договору недоцільно вважати підставою також і для зміни договору. Пояснити це можна просто: сторона, котра допускає істотне порушення умов договору, навряд чи не усвідомлює або не припускає, що своїми діями завдає саме такий ступінь шкоди, тим більше, що часто істотне порушення може бути вчинене кількома діями або протягом тривалого часу. Така поведінка учасника правовідносин просто свідчить про недобросовісність його намірів. Тому зміна умов договору при істотних порушеннях не дасть бажаного результату.

Як зазначає В. В. Луць, сторона, яка ставить питання про розірвання чи зміну договору, має довести наявність істотного порушення договору та наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною. Така шкода може бути виражена у вигляді як реальних збитків та (або) упущеної вигоди, так і моральної (немайнової) шкоди [5, с. 179].

Із застосуванням наслідків істотного порушення умов договору тісно переплітається питання про визначення ступеня істотності небажаних наслідків для сторони, котрій завдано шкоду. Законодавець спробував вирішити це питання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України, істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору [1].

Істотне порушення умов договору слід на законодавчому рівні визнати безперечною підставою для розірвання договору, оскільки, вчиняючи його, сторона не тільки порушує принципи цивільних правовідносин, а й унеможливлює досягнення мети вступу в ті чи інші правовідносини. Хоча б через втрату довіри однієї особи до іншої як учасника названих

правовідносин. При цьому вина сторони за договором, діями якої завдано істотну шкоду, має бути доведена. Так, відповідно до ст. 1166 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини [1]. Цьому питанню також присвячена ст. 614 ЦК України.

Для полегшення визначення й доведення розміру завданої шкоди, на нашу думку, доцільно було б встановити на законодавчому рівні чіткі показники. Ця необхідність викликана суб'єктивністю оцінювання істотності шкоди, завданої порушенням умов договору, що, у свою чергу, може заводити у глухий кут спроби сторін самостійно дійти згоди в даному питанні. Причиною останнього є заінтересованість сторін. Таке вирішення спору між сторонами призводитиме до необхідності передавати його на вирішення суду. Небажаним наслідком цього може стати додаткове завантаження судової системи даною категорією справ. Вирішуючи це питання, слід враховувати особливості предмета договору, умови конкретних договорів. Так, істотність порушення може бути визначена відсотками від загальної суми договору, конкретною ставкою, котра становить певну кількість неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або ж вказівкою на вчинення чи невчинення конкретних дій за договором. З огляду на широке коло цивільних правовідносин та їх особливості, важко виділити якісь загальні критерії. Тому виникає необхідність визначення істотних порушень як підстави для припинення правовідносин окремо для кожного договору.

Виходячи з розміру завданої шкоди та істотності порушення, вважаємо за необхідне як один із варіантів вирішення даного питання звернути увагу на положення примітки до ст. 185 Кримінального кодексу України, де виділено три рівні матеріальної шкоди: значна (від 100 до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – НМДГ); у великих розмірах (якщо сума збитків у 250 і більше разів перевищує НМДГ); в особливо великих розмірах (якщо сума збитків 600 і більше разів перевищує НМДГ). При цьому слід також враховувати матеріальне становище потерпілого [6]. Так, якщо зобов'язання полягає в переданні грошових коштів або ж предмет договору має на момент його укладення певну узгоджену між сторонами грошову оцінку, істотність порушення може визначатись відповідною кількістю неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Причому, на нашу думку, доцільно розмежувати їх кількість для фізичних та юридичних осіб.

До діючого ЦК України, зокрема й для випадків, коли істотне порушення умов договору стає підставою для розірвання договору, було включено главу 51 («Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання»).

Важливо також приділити увагу такій підставі припинення зобов'язання, як рішення уповноваженого органу державної влади, що, на нашу думку, недостатньо висвітлено науковцями й законодавцем. Так, наприклад, у ст. 651 ЦК України не міститься прямої вказівки на участь таких органів у процесі припинення договору.

З діяльністю органів державної влади, яка може спричинити розірвання договору, тісно пов'язана така підстава припинення зобов'язання, як передбачене ст. 607 ЦК України припинення зобов'язання неможливістю його виконання. Так, зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає [1]. Прикладом такого припинення зобов'язання може бути заборона Кабінетом Міністрів України проведення певних товарообмінних операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності.

Значно більше уваги цьому питанню приділено в ГК України [7]. Так, наприклад, якщо обидві сторони договору у своїй діяльності застосовують ресурси, які підпадають під обов'язкове технічне регулювання, або ж у договорі встановлено ціни і тарифи, котрі не відповідають вимогам закону, то на дані правовідносини буде здійснюватись вплив уповноважених державних органів через такі засоби державного регулювання господарської діяльності, як сертифікація, стандартизація, регулювання цін і тарифів (ст. 12 ГК України). Важливим у цьому плані також є обмеження монополізму та сприяння змагальності у сфері господарювання.

Відповідно до ч. 2 ст. 20 ГК України серед

засобів захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання є визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин.

Про можливість звернення органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами до суду із вимогою визнання того чи іншого правочину незаконним, а також припинення відповідних правовідносин, зазначено у ч. 5 ст. 23 ГК. Так, органи та посадові особи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду щодо визнання недійсними актів підприємств, інших суб'єктів господарювання, які обмежують права територіальних громад, повноваження органів місцевого самоврядування [4].

Антимонопольний комітет України та його органи на місцях також можуть бути ініціаторами припинення незаконного договору [8].

Як зазначено у ст. 29 ГК України, зловживанням монопольним становищем вважаються:

– нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, включаючи нав'язування товару, не потрібного контрагенту;

– обмеження або припинення виробництва, а також вилучення товарів з обороту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін;

– інші дії, вчинені з метою створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) суб'єктів господарювання;

– встановлення монопольно високих або дискримінаційних цін (тарифів) на свої товари, що призводить до порушення прав споживачів або обмежує права окремих споживачів;

– встановлення монопольно низьких цін (тарифів) на свої товари, що призводить до обмеження конкуренції [4].

Умисне застосування порушником антимонопольно-конкурентного законодавства будь-якої з вказаних вище дій окремо або ж кількох із них одночасно, безперечно, можливе. Виявивши їх, Антимонопольний комітет України матиме підстави для звернення до суду з вимогою про розірвання незаконного договору.

Цікавою відмінністю ГК України від ЦК України, на нашу думку, є випадки неправомірності угоди між сторонами заради спільної мети, що лежать в основі припинення того чи іншого договору. Так, за ГК України, неправомірними угодами між суб'єктами господарювання визнаються угоди або погоджені дії, спрямовані на:

– встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок;

– розподіл ринків за територіальним принципом, обсягом реалізації чи закупівлі товарів, їх асортиментом або за колом споживачів чи за іншими ознаками – з метою їх монополізації;

– усунення з ринку або обмеження доступу до нього продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання [4].

Таким чином, дана стаття стосується лише порушень у сфері антимонопольно-конкурентного законодавства, у той час як § 2 глави 16 ЦК України («Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону») містить набагато ширший перелік підстав та умов, за яких договір може бути визнаний судом незаконним при зверненні органів державної влади з відповідними позовами і, як наслідок, припиненим.

При цьому слід звернути увагу на застосування додаткового механізму притягнення до відповідальності сторін договору, який припиняється за ініціативою органів державної влади, місцевого самоврядування за раніше вказаних підстав. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне при припиненні договору судом стосовно випадків застосування засобів забезпечення виконання зобов'язання за наявності вини обох сторін запровадити більш жорсткі наслідки для них. Це забезпечить більш чітке дотримання учасниками цивільно-правових відносин вимог закону. Так, наприклад, якщо виконання договору забезпечено неустойкою відповідно до § 2 глави 49 ЦК України, сторони, усвідомлюючи, що договір укладається з порушенням вимог закону, але все ж уклали його, мають бути позбавлені права на отримання неустойки.

Відповідно до ст. 558 ЦК України, поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржникові [3]. Якщо поручитель навіть не знав про порушення вимог закону при укладенні відповідного договору, вказане право слід на законодавчому рівні обмежити шляхом включення до складу названої статті частини другої, що сприятиме більш уважному вивченню особою змісту договору перед порученням за боржника. Таке саме обмеження

можна встановити й для права гаранта на оплату послуг при забезпеченні виконання договору гарантією (ст. 567 ЦК України).

Отже, можна зробити висновок, що законодавство не містить визначення понять «зміна договору» та «розірвання договору». Проте дані поняття неоднакові й ототожнювати їх не можна, тому що вони мають різні значення та наслідки. Розірвання договору стає актуальним тоді, коли подальше існування відповідних правовідносин, навіть зі змінами у змісті договору, неможливе чи є недоцільним. Вважаємо, що істотне порушення умов договору слід на законодавчому рівні визнати безперечною підставою для розірвання договору, оскільки, вчиняючи його, сторона не тільки порушує принципи цивільних правовідносин, а й унеможливлює досягнення мети вступу в ті чи інші правовідносини. При цьому вина сторони за договором, діями якої завдано істотну шкоду, має бути доведена. Слід звернути увагу на розірвання договору за ініціативою органів державної влади за ЦК України і ГК України, а також на застосування засобів відповідальності сторін за результатами задоволення позову органів державної влади і місцевого самоврядування щодо припинення договору шляхом позбавлення їх (сторін) права на забезпечення зобов'язання.

Література

1. Цивільний кодекс України : за станом на 8 лют. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

2. Юридична енциклопедія : [у 6 т.]. Т. 1. А–Г / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.

3. Карпенчук В. Зміна або розірвання договору за Цивільним кодексом України / В. Карпенчук // Право України. – 2003. – № 8. – С. 118–119.

4. Господарський кодекс України : за станом на 8 лют. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.

5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. 2. – 3-є вид., перероб. і доп. / [за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1088 с.

6. Кримінальний кодекс України : за станом на 8 лют. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

7. Господарський кодекс України : наук. -практ. комент. / [Харитонова О. І., Харитонов Є. О., Коссак В. М. та ін.] ; за ред. О. І. Харитонової. – [Вид. 2-е, доп. та перероб.]. – Х. : Одіссей, 2008. – 784 с.

8. Про Антимонопольний комітет України : закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472.

Надійшла до редколегії 22.04.2010